

УДК 2. 342.7

Лариса Моїсєнко

Проблеми реалізації свободи совісті та свободи релігії в Російській Федерації

Присвячено проблемам реалізації свободи совісті та свободи релігії в Російській Федерації. Показано, що в результаті реалізації концепції «Русского мира» у внутрішній та зовнішній політиці, Росія поставила під загрозу можливість реалізації прав та свобод громадян не тільки на окупованих та анексованих територіях, а й в середині країни. Автор звертає увагу на те, що концепція «Русского мира» є дезінтеграційною, деструктивною, дискримінаційною, провальною для російської влади. Вона (концепція) не відповідає тій геополітичній, економічній, конфесійній та демографічній ситуації, в якій знаходиться сьогодні Російська Федерація. Відбуваються порушення прав та свобод громадян, конституційних принципів світськості держави, відбувається злиття державних органів з Російською православною церквою, клерикалізація ідеології держави, повернення до традицій державно-церковних відносин часів Російської імперії.

Ключові слова: «Русский мир», клерикалізація, дискримінація, свобода совісті, свобода релігії, ідеологія

Larisa Moiseenko

Problems of realization of freedom of thought and freedom of religion in the Russian Federation

The problems of the freedom of thought and freedom of religion in Russia are discussed. It is shown that as a result of the realization of the concept of «Russian World» in domestic and foreign policy, Russia has put at risk the capability for realization of rights and freedoms of citizens not only on the occupied and annexed territories but also inside the country. It is noted that the concept of «Russian World» is disintegrating, destructive, discriminatory, disastrous for Russian authorities. It (the concept) does not reflect the geopolitical, economic, religious and demographic situation in Russian Federation today. The violations of human rights and freedoms, constitutional principles of secularism of the state are taking place. Public authorities are merging with Russian Orthodox Church. Clericalization of the state ideology and returning to the traditions of church-state relations of the Russian Empire are taking place.

Keywords: «Russian World», clericalization, discrimination, freedom of thought, freedom of religion, ideology

Теоретичні аспекти та проблеми практичної реалізації свободи совісті та свободи релігії не перестають бути актуальними завдяки їх ролі у системі прав людини. Свобода совісті та свобода релігії не тільки гарантують реалізацію прав релігійних об'єднань, вони є невід'ємними складовими права кожної людини, що реалізується через свободу світобачення.

Серед причин зростання уваги до проблем свободи совісті та релігії на сучасному етапі дослідники визначають: вплив глобалізаційних процесів, суспільні трансформації, прагнення до утвердження вільного та справедливого суспільства, загострення проблем формування світоглядно – смислової (в тому числі і релігійної) бази сучасного буття особистості, її самовираження та самореалізація [1, с. 5-11].

Особливою актуальності в Україні ці правові та філософські категорії набули через протистояння курсу Російської Федерації, що отримав назву «Русский мир», та зростання дискримінації за релігійною ознакою на окупованих та анексованих територіях.

З усією агресією політика «Русского мира» була апробована в Україні. І хоча вже з впевненістю можна сказати, що ця політика провалилася, вона зберігає ризики для інших країн, що знаходяться в полі уваги політики Російської Федерації. Крім того, нав'язування «Русского мира» як цивілізаційного орієнтира виявляється шкідливим та деструктивним і для самого російського суспільства, оскільки своєю суттю ця концепція є дезінтеграційною. Сучасні дослідники одразу звернули увагу на те, що вся концепція «Русского мира» пронизана імперськими комплексами.

З початку XXI ст. в Російській Федерації активно заговорили про концепцію «Русского мира», яку розглядали як засіб подолання кризи російського суспільства. Дана концепція стала відповіддю на потреби політичного керівництва щодо створення «духовних скреп» для російського суспільства та ідеологічного підґрунтя щодо реалізації Росією імперських завдань, пошуку засобів та можливостей утримання чинної влади. Особливістю цієї концепції стало стрімке зрощування інститутів держави з Православною Церквою, помітна клерикалізація ідеології держави. Як державна ідеологія дедалі частіше використовуються доктринальні настанови РПЦ. Але аналіз ситуації в Російській Федерації свідчить, що концепція «Русского мира» призвела до зростання напруженості в суспільстві через порушення свободи совісті, релігійних організацій, світоглядного нейтралітету та принципів світської держави.

Зазначена проблема широко обговорюється на всіх рівнях як в Україні, так і в Російській Федерації. У 2014 р. Українською асоціацією релігієзнавців була випущена збірка наукових статей, присвячена аналізу

8. Історичний та політологічний контекст свободи совісті

концепції «Русского мира» та демонстрації згубності для України та українства цієї російсько-імперської концепції, якою виправдовуються вияви збройної агресії Росії на теренах України [2].

В Російській Федерації політика «Русского мира» знайшла майже повну підтримку, науковці ж взялися за спроби її наукового обґрунтування. У 2008 р. вийшла дисертація О. Батанової «Русский мир и проблемы его формирования», У 2012 р. група авторів видала соціологічні нариси «Москва. Россия. Русский мир: социологические очерки» [3; 4]. 2016 р. вийшла монографія В. В. Кривоускова «Русский мир» как ориентир цивилизационной идентификации и социальной интеграции россиян в условиях глобализации» [5]. Окремі поодинокі критичні висловлення щодо згубності політики «Русского мира» для самої Росії виходять або від правозахників, або від самих релігійних організацій, що підпали під переслідування [6; 7].

Мета статті: показати деструктивність державно-церковної політики Російського уряду на сучасному етапі. Продемонструвати, що впровадження концепції «Русского мира» у внутрішній політиці повертає Росію до державно-церковних відносин часів Російської імперії з усіма негативними наслідками: дезінтеграцією суспільства, зростання напруженості через порушення свободи совісті, релігійних організацій, світоглядного нейтралітету та принципів світської держави.

Розвиток концепції «Русского мира» має тривалу історію та особливості розвитку. Вже після розпаду СРСР формування основних положень концепції відбувалося водночас з процесом конфесійної самоідентифікації та позиціонування в соціально-політичному просторі. Саме тоді під критику церковних істориків потрапила позиція РПЦ, а саме визначення церквою місця «істини» на землі, яким є не людина, а країна та народ, а також ототожнення конкретної форми чи способу вираження Істини в мові людини [8].

Згодом розвиток ідеї «Русского мира» був пов'язаний з викликами глобалізації, які були негативно оцінені для Росії і на всіх рівнях суспільства заговорили про загрозу «культурним російським цінностям», втраті духовних основ суспільства. Розроблялися напрямки концепції: геополітична, геокультурна, гео економічна та православно-патріотична.

Ідея «Русского мира» набрала обертів після підтримки її російським урядом та особисто В. Путіним в 2007 р., обґрунтовується та очолю-

ється РПЦ, хоча ще допускає інші варіації та вписується в концепцію «м'якої сили» [9, с. 22].

Особливих зусиль доклав до розвитку головних положень концепції «Русского мира» Патріарх Кирило (Гундяев), який протягом кількох років розробляв та популяризував її, активно вживав головні положення «Русского мира» в своїх виступах і проповідях [10].

Насправді основні положення концепції «Русского мира» з історично та культурно обумовленими месіанськими традиціями явно не відповідають тій геополітичній, економічній, конфесійній та демографічній ситуації, в якій знаходиться сьогодні Російська Федерація. Ця концепція не тільки не здатна сприяти цивілізаційній ідентифікації російського суспільства, вона сприяє зростанню ксенофобії, внутрішнього напруження та дезінтеграції громадян Російської Федерації, зростанню незадоволення політикою влади та розколу суспільства.

По-перше, в Російській Федерації представлені послідовники всіх світових і національних релігій, а також стародавніх політеїстичних релігій і сучасних неорелігій.

Так, в серпні 2011 р. Левада-Центр провів опитування (участь взяли 1624 особи, що проживають у 130 населених пунктах 45 регіонів країни) з метою визначення релігійності населення. Центр отримав наступні результати: до Православ'я відносять себе – 69 %, до Ісламу – 5 %, до Католицизму – <1 %, до Протестантизму – <1 %, до Іудаїзму – <1 %, до інших релігій – 1 %, не вважають себе віруючими – 22 %, не змогли відповісти на питання – 4 % [11].

Дослідники зазначають, що дати реальну картину релігійного життя російського суспільства складно. Час від часу в Росії проводяться різні соціологічні опитування з приводу з'ясування конфесійної ситуації. Результати опитувань виявляються часто відмінними та суперечливими. Причина в тому, чи враховують соціологи при аналізі релігійної ситуації різні фактори: феномен «розмитой релігійності», ступінь залученості до релігійного життя (оцерковленість), релігійну грамотність. Ситуацію заплутують і самі церковні ієрархи: одні визнають те, що вплив РПЦ в самій Росії не великий, а в масштабах країни вона має мізерну кількість своїх парафіян – від 3 до 6 млн, а інші говорять, що РПЦ визнає православними всіх тих людей, що не ходять в храми, не моляться та не причащаються [12, с. 14; 13].

8. Історичний та політологічний контекст свободи совісті

Щодо релігійної грамотності, то під час всеросійського репрезентативного опитування, яке проводив фонд «Громадська думка» влітку 2016 р., з'ясувалося, що 69% православних росіян вважають, що Святий Дух виходить не тільки від Отця, але і від Сина. Такий погляд відповідає католицькій, а не православної традиції. Правда, в публікації не уточнюється, скільки людей було опитано, та залишається питання щодо релігійної грамотності опитаних [14].

По друге, Російська Федерація за Конституцією є світською державою, що повністю денонсує з провідною ідеєю «Русского мира», що спрямована на перетворення багатонаціональної та багатоконфесійної держави на державу з православно-слов'янською домінантою. У зазначеному контексті представляють певний інтерес дані соціологічного опитування, проведеного Всеросійським центром вивчення громадської думки (ВЦВГД) у 2015 р., в якому частка росіян, які виступають за збереження конституційної норми світськості держави, помітно зростає: з 54% в 2007 р. до 64% в 2015 р. [15].

Тож концепція «Русского мира» сьогодні не враховує складну конфесійну ситуацію російського суспільства, а через агресивне насадження «російської духовної та культурної традицій» сприяє розколу суспільства, і аж ніяк не його об'єднанню.

По третє, з початком реалізації політики «Русского мира» збільшилися факти порушення конституційних свобод, прояву дискримінації, нетерпимості, ксенофобії та насилля на релігійному ґрунті [16].

Ситуація ж в релігійній сфері визначається державною релігійною політикою і впливає на прийняття антиконституційного законодавства, що призводить до порушення прав віруючих та релігійних об'єднань [17].

В останні роки федеральне законодавство було підсилене численними поправками, що постійно піддаються критиці через їх недосконалість та правову неточність. В свою чергу дані обставини викликають необґрунтовані переслідування релігійних діячів [18]. Особливо це стосується норм, що спрямовані на протидію «екстремістської діяльності» [19].

Дослідники відзначають, що при відсутності чіткого правового визначення терміна «екстремізм», під даною діяльністю можна розуміти будь-яку діяльність громадянина, що не подобається владі.

Як наслідок дискримінаційної політики держави деякі релігійні організації та об'єднання були змушені знизити, і навіть припинити свою

діяльність. Найбільшого тиску зазнали Свідки Іегови, Неоязичники, Сайентологічна церква. Масові труднощі у зв'язку з перереєстрацією виникли у релігійних організацій Криму, анексованого Російською Федерацією у 2014 р. [7].

Взагалі за даними Федеральної служби державної статистики Росії, в 2016 р. процедуру реєстрації пройшли 969 релігійних організацій, в 2015 р. – 1054, в 2014 р. – 901. При цьому відносно 20 релігійних організацій судами прийнято рішення про ліквідацію, а стосовно двох організацій – рішення щодо заборони діяльності на підставах, передбачених ще Федеральним законом від 25 липня 2002 № 114-ФЗ «Про протидію екстремістській діяльності» [20].

Крім того за повідомленням прокуратури в Російській Федерації з 2010 по 2015 рр. було зареєстровано 5233 злочинів «екстремістської спрямованості» та 5167 злочинів «терористичного характеру» [21; 22].

20 липня 2016 р. набрав чинності пакет законів Ярової–Озерова [19]. Прийняті в складі цього пакета «анти-місіонерські» поправки відразу ж стали застосовуватися стосовно до представників протестантських організацій і нових релігійних рухів [23].

Так, за 3 квартал 2016 р. за даними, що розміщені на сторінці інформаційно-аналітичного центру «Сова», було винесено вісім вироків за ч. 4 ст. 5.26 КоАП РФ (здійснення місіонерської діяльності з порушенням вимог законодавства про свободу совісті, свободу віросповідання та релігійні об'єднання), шість випадків дискримінації на релігійному ґрунті, шість конфліктів навколо будівництва церков [24].

Викликає турботу у правозахисників і порушення конституційного принципу світськості держави, оскільки всупереч законодавству відбувається тісне злиття державних органів Росії з РПЦ.

Досить активно співпрацює міністерство культури та Міністерство охорони здоров'я Російської Федерації з РПЦ [25].

Гучні обговорення ведуться в суспільстві і з приводу активних спроб в галузі державної та муніципальної системи освіти щодо введення курсів на кшталт «Основ православної культури», «Основ духовно-моральної культури народів Росії», «Основ релігійних культур та світської етики» в загальноосвітній школі. Серед численних дискусій щодо змісту, наповнення та обсягів даних курсів, найбільшою небезпекою, на наш погляд, є використання православної риторики,

8. Історичний та політологічний контекст свободи совісті

термінології, підходів до оцінки діяльності релігійних організацій та трансляція подібної оцінки учням.

Наприклад, для викладачів релігійно-етичних дисциплін в Ярославлі була прочитана лекція «Негативні аспекти діяльності сект і тоталітарних релігійних культів» (Ярославль, 2015 р.) викладачем Московської богословської академії. Лекція була організована Міським центром розвитку освіти спільно з Відділом релігійної освіти і катехізації Ярославської митрополії на базі загальноосвітньої школи, відповідно до Розпорядження Уряду Ярославської області «Про заходи, спрямовані на протидію релігійному екстремізму, ксенофобії і сепаратизму». Але значення заходу можна оцінити як такий, що спрямований на формування ксенофобії, створення умов для проявів дискримінації та нетерпимості.

Більше того, в грудні 2015 р. в Державній Думі Федеральних зборів Російської Федерації відбувся круглий стіл на тему «Секти і деструктивні культи як виклик національній безпеці Росії». Організаторами круглого столу були Комітет Державної Думи у справах громадських об'єднань і релігійних організацій та Синодальний місіонерський відділ Російської Православної Церкви [26]. Виявляється, тепер Державна Дума керується не конституційними принципами, а принципами та підходами, нав'язаними РПЦ.

Центральне місце в житті релігійної общини займають молитовні споруди, а саме їх будівництва та реставрація. Але для російського суспільства і ця тема перетворилася на проблему, оскільки влада безперешкодно повертає РПЦ нерухоме майно, сприяє будівництву православних храмів без врахування інтересів мешканців, будує культові споруди при державних освітніх установах. У 2010 р. Держдума ухвалила закон «Про передачу релігійним організаціям майна релігійного призначення» [27]. Всього з 2010 р. Росмайна отримало близько 900 таких заявок на повернення майна релігійного призначення, з них 25% заявок надійшли від РПЦ.

У 2015 р. Росмайна опублікувало список з 2015 об'єктів нерухомості релігійного призначення, які перебувають на балансі у держави, але можуть перейти релігійним організаціям. З них 1971 запропонували віддати РПЦ, 27 – Буддійській сангхі, 2 – Федерації єврейських громад, 11 – Раді муфтіїв Росії, 2 – Вірменській апостольській церкві, 2 – Ро-

сійській православній старообрядницькій церкві. Тільки в 2016 р. РПЦ було передано 133 об'єкти [28; 29].

Одночасно інші релігійні організації стикаються з проблемами будівництва культових будівель. Більш того, останнім часом чиновники дедалі частіше намагаються позбавити релігійні організації приміщень і землі, а деякі організації відчують труднощі в зв'язку з введенням в експлуатацію вже побудованих споруд. Для деяких об'єднань навіть оренда приміщення є проблемою. Так, 14 квітня 2015 р. в Пензі влада знесла чотири будівлі Архангело-Михайлівської обители Істинно-Православної Церкви (ІПЦ) – дзвіницю, два храми і житловий будинок. Влітку 2015 р. стало відомо, що в Новому Уренгої влада знесла найстарішу на Ямалі мечеть «Нур Ісламу», що колись входила до складу Духовного управління мусульман Азіатської частини Росії. Мусульманська громада Калінінграда намагається отримати рішення на будівництво мечеті вже більше 20 років [30].

В мережі ІНТЕРНЕТ не вщухає обурення щодо даних, які опублікував ВЦВГД (Всеросійський центр вивчення громадської думки). Інформація стосується відкриття в Росії за період з 2000 по 2015 рр. близько 20 000 православних храмів і одночасне закриття понад 23 000 шкіл. В 2014 р. запущена програма будівництва 200 храмів у Московській області. При цьому число шкіл в Москві і Підмосков'ї продовжує скорочуватися [31; 32].

У зв'язку з порушенням принципу світськості держави, прав та свобод, передачею нерухомості РПЦ, вирубкою лісопарків, проявами надмірного впливу релігії на світське життя протягом останніх років проводяться акції протесту [33; 34]. У відповідь у різних регіонах Росії були зафіксовані насильство, погрози, напади, побиття людей, а також акти вандалізму щодо культових споруд, місць поховань і будинків віруючих різних конфесій [35–37].

Очевидно, що Росія повертається до застосування практики регулювання церковно-державних відносин ХІХ ст., основними принципами якої були: охорона православ'я, невизнання прав особи на релігійне самовизначення; наявність правової ієрархії конфесій та їх нерівність у правах, привілеях; втручання у внутрішньо-церковну діяльність християнських конфесій; заборона місіонерської діяльності для всіх конфесій, крім Православної Церкви. Всі ці характеристики можна застосувати і до сучасної ситуації в Росії.

8. Історичний та політологічний контекст свободи совісті

Згадаємо, що ще за часів Миколи I були сформовані основні напрями державно-церковних відносин відповідно до офіційної ідеології, яка виявлялася у формулі «православ'я – самодержавство – народність». Цей курс був закріплений законодавчо і майже не змінювався до 1917 р.

Порядок церковно-релігійних відносин в імперії історично визначався терміном віротерпимість, який передбачав специфічну практику державного регулювання діяльності релігійних громад відповідно до ієрархічної системи віросповідних відносин. Уряд акцентував увагу на тому, що так держава забезпечує легітимність практики віротерпимості для досягнення соціально-політичної стабільності суспільства.

У багатоконфесійній російській державі у віросповідній політиці діяв принцип, відповідно до якого належність до тої чи іншої національності жорстко пов'язувалася з конфесійною приналежністю, тому бути росіянином автоматично означало бути православним християнином, бути євреєм – означало сповідувати іудейство, поляком – причетність до католицизму. Цей принцип закріплювався у Зводі законів Російської імперії, в якому носіями релігії називали не окремі духовно-релігійні союзи, не церкви й секти, а саме «племена та народи» [38, с. 6].

Правовий простір віротерпимості визначався та структурувався спеціальним станом Православної Церкви серед інших релігійних конфесій імперії. Звід законів Російської імперії (т. 1, ч. 1, 1900 р. статті, 40–45) проголошував панування Православної Церкви. Імператор Російської імперії мав право сповідувати тільки православ'я, а також повинен був охороняти права та догмати православної віри [38, с. 3].

Відповідно до Зводу законів відбувалася правова градація релігійних організацій [38, с. 3–7]. Критерієм оцінки релігій за російським законодавством була їх догматична наближеність до православ'я. Відповідно до цього одні були під «охороною» та користувалися підтримкою, діяльність інших заборонялася.

Православна Церква мала статус «пануючої», інші віровизнання ділилися на «терпимі визнані», «терпимі невизнані», «нетерпимі невизнані» [39].

Уважаючи на сказане вище, можна з впевненістю говорити, що Російська Федерація максимально наближається до законодавства імперської Росії з усіма наслідками перетворення її на «тюрму народів» та «на вузол протиріч».

Отже, слід зазначити, що свобода совісті та свобода релігії сьогодні розглядаються через призму прав і свобод людини, виступають як правова основа свободи особистості. Концепція «Русского мира» стала найагресивнішою формою конфесійного впливу на формування внутрішньої та зовнішньої політики Російської федерації, що значно ускладнило реалізацію громадянами свого права на свободу совісті та свободу релігії. Концепція «Русского мира», спрямована на перетворення багатонаціональної та багатоконфесійної держави на державу з православно-слов'янською домінантою. Її основні положення з історично та культурно обумовленими месіанськими традиціями не відповідають геополітичній, економічній, конфесійній та демографічній ситуації, в якій знаходиться сьогодні Російська Федерація. Ця концепція не тільки не здатна сприяти цивілізаційній ідентифікації російського суспільства, вона сприяє зростанню ксенофобії, внутрішнього напруження та дезінтеграції громадян Російської Федерації, розколу суспільства. На сучасному етапі для Російської федерації традиційним є порушення прав та свобод особистості, свободи совісті та свободи релігії, створені умови для зростання нетерпимості та дискримінації, що багаторазово підвищує загрозу безпеці особистості в суспільстві, створює умови для розпаду федеративної системи Росії.

1. Бабій М. Свобода совісті та свобода релігій: релігієзнавчий, теологічний та правознавчий виміри / М. Бабій // Релігійна свобода на перехресті епох, країн, культур : наук. щорічник. — К. : УАР, 2015–2016. — № 19. — 216 с.
2. «Русский мир» Кирила не для України : зб. наук. ст. / за ред. проф. А. Колодного. — К. : УАР, 2014. — 340 с.
3. Баганова О. Н. Русский мир и проблемы его формирования : дисс. канд. полит. наук : спец. 23.00.04 / Баганова Ольга Николаевна. — М., 2009. — 163 с.
4. Москва. Россия. Русский мир : социологические очерки / Иванов В. Н., Левашов В. К., Сергеев В. К. — М. : НИЦ «Академика», 2012. — 486 с.
5. Кривоупсков В. В. «Русский мир» как ориентир цивилизационной идентификации и социальной интеграции россиян в условиях глобализации / В. В. Кривоупсков. — Ростов-на-Дону : Фонд науки и образования, 2016. — 196 с.
6. Русский мир [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.belgazeta.by/ru/977/topic_week/30474.
7. Информационно-аналитический центр «СОВА» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.sova-center.ru/>.

8. Історичний та політологічний контекст свободи совісті

8. Кырлежев А. Русская религия [Электронный ресурс] / А. Кырлежев. — Режим доступа: <http://www.anti-raskol.ru/pages/2539>.
9. Громыко А. Русский мир: понятие, принципы, ценности, структура / А. Громыко // Сборник статей и материалов круглых столов, организованных фондом «Русский мир» / под ред. Вячеслава Никонова. — М., 2010. — 112 с.
10. Кирилл. Русский мир и наши ценности // Смыслы и ценности Русского мира [Электронный ресурс] / под общ. ред. В. А. Никонова. — М. : Фонд «Русский мир», 2010. — С. 29—34. — Режим доступа: <http://ruskiymir.ru/fund/assembly/the-third-assembly-of-the-russian-world>.
11. Изменения в религиозном составе населения России: 1991 — 2011 годы [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://megabook.ru/article>.
12. Вергелес К. Православ'я на конфесійній карті сучасної Росії / К. Вергелес // «Русский мир» Кирила не для України : зб. наук. ст. / за ред. проф. А. Колодного, проф. Л. Филипович. — К. : УАР, 2014. — С. 14-31.
13. Силантьев Р. О воцерковленности и полноценности [Электронный ресурс] / Р. Силантьев. — Режим доступа: <http://interreligious.info/stati-analitika-diskussii/936-portal-prikhody-o-votserkovlennosti-i-polnotsennosti>.
14. Две трети православных россиян верят в Filioque [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://baznica.info/article/dve-treti-pravoslavnyh-rossiyan-veryat-v-filioque/#sthash.6jcGch9u.dpuf> 22 декабря 2016.
15. Число выступающих за светское государство... [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.portal-credo.ru/site/?act= news&id= 11442024> июня 2015.
16. Декларация о ликвидации всех форм нетерпимости и дискриминации на основе религии или убеждений [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/relintol.shtml.
17. Свобода совести в Российской Федерации. Специализированный доклад за 2015 год. — М., 2016. — 168 с.
18. Брежнев О. В. Судебный контроль законности в деятельности религиозных объединений: проблемы теории и практики [Электронный ресурс] / О. В. Брежнев // Ученые записки : электронный научный журнал Курского государственного университета. — 2013. — № 1 (25). — Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/sudebnyy-kontrol-zakonnosti-v-deyatelnosti-religioznyh-obedineniy-problemy-teorii-i-praktiki>.
19. О внесении изменений в Федеральный закон «О противодействии терроризму» и отдельные законодательные акты Российской Федерации в части установления дополнительных мер противодействия терроризму и обеспечения общественной безопасности»: Федеральный закон РФ от 6.07.2016 г. — № 374-ФЗ [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://rg.ru/2016/07/08/antiterror-dok.html>.

20. Перечень некоммерческих организаций, в отношении которых судом принято вступившее в законную силу решение о ликвидации или запрете деятельности по основаниям, предусмотренным ФЗ «О противодействии экстремистской деятельности» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://minjust.ru/nko/perechen_zapret.
21. В 2014 году в России было выявлено на 70,5% больше террористических преступлений, чем годом ранее [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://zona.media/number/2015/23/09/terror>.
22. Абдулганеев Р. Р. Некоторые аспекты противодействия проявлениям религиозного экстремизма и терроризма в условиях реализации федерального закона от 6 июня 2016 г. №374-ФЗ («Закон И. А. Яровой») [Электронный ресурс] / Р. Р. Абдулганеев // Вестник Казанского юридического института МВД России. — 2016. — № 4 (26). — Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/nekotorye-aspekty-protivodeystviya-proyavleniyam-religioznogo-ekstremizma-i-terrorizma-v-usloviyah-realizatsii-federalnogo-zakona-ot-6>.
23. Студента из Ганы заковали в наручники за миссионерскую деятельность в России [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://baznica.info/article/studenta-iz-gany-zakovali-v-naruchniki-za-missione/#sthash.W3fY77iF.dpuf>.
24. Проблемы реализации свободы совести в России в июле–сентябре 2016 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.sova-center.ru/religion/publications/2016/11/d35767>.
25. Подписано Соглашение о сотрудничестве между Русской Православной Церковью и Министерством здравоохранения Российской Федерации [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.patriarchia.ru/db/text/4124521.html>.
26. 8 декабря состоялся круглый стол на тему «Секты и деструктивные культы как вызов национальной безопасности России» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://zakon.rin.ru/cgi-bin/news.pl?idr=787&id=14573&act=moreGD>.
27. О передаче религиозным организациям имущества религиозного назначения, находящегося в государственной или муниципальной собственности: Федеральный закон № 327-ФЗ от 30 ноября 2010 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://rg.ru/2010/12/03/tserkovnoedobro-dok.html>.
28. Сколько объектов недвижимости передали РПЦ в 2016 году [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.the-village.ru/village/city/situation/254739 грс>.
29. Далеко не придел. Как храмы передаются РПЦ [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://snob.ru/selected/entry/115951>.
30. Страсбургский суд впервые зарегистрировал жалобу мусульманской общины России [Электронный ресурс] // Ислам Ньюс. — 2014. — 29 дек. — Режим доступа: <http://www.islamnews.ru/news-445586.html>.

8. Историчний та політологічний контекст свободи совісті

31. Число открытых церквей в России приблизилось к числу закрытых школ [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://politus.ru/v-rossii/772-chislo-otkrytyh-cerkvey-v-rossii-priblizilos-k-chislu-zakrytyh-shkol.html> 20.07.2015.
32. Большинство опрошенных россиян... [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://cimes.pro/bolshinstvo-oproshennyh-rossiyan-vyst-2/>.
33. Сразу в нескольких городах России прошли протесты против строительства храмов в любимых местах досуга жителей [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://reality.newsru.com/article/30jun2015/hramy_parki.
34. «Призываем сохранить светский характер образования в России». [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=news&id=112146>.
35. Защитников «Торфянки» увозили семьями [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.gazeta.ru/social/2016/11/14/10329029.shtml>.
36. Собор РПЦ МП в Хабаровске закидали горючей смесью [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.portal-credo.ru/site/1index.php?act=news&id=115182>.
37. Неизвестные сожгли мусульманский молельный дом в Тульской области [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.portal-credo.ru/site/1index.php?act=news&id=115182>.
38. Свод законов Российской империи: в XVI т. / [сост.: Балканов Н. П., Войт С. С., Герценберг В. Э. ; ред. и прим. И. Д. Мордухай-Болтовского]. — СПб. : Русское книжное товарищество «Деятель». — 1912. — Т. 1, ч. 1 : Свод основных государственных законов. — 440 с.
39. Пинкевич В. К. П. А. Столыпин и религиозный вопрос в начале XX века [Электронный ресурс] / В. К. Пинкевич // Национальные интересы. — 2004. — № 4. — Режим доступа: <http://nijournal.ru>.